

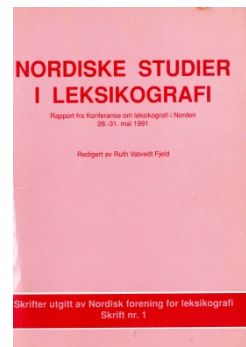
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: En ordbog og dens informanter

Forfatter: Guðrún Kvaran

Kilde: Nordiske studier i leksikografi 1, 1992, s. 380-385
Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, 28.-31. mai 1991

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

En ordbog og dens informanter

På Orðabók Háskólans i Reykjavík, Islands leksikografiske institut, har man i næsten femti år indsamlet materiale til en historisk ordbog¹. Jeg vil fortælle om ét led i dette indsamlingsarbejde, det vil sige hvordan Ordbogen har draget nytte af den almene sproglige interesse i landet ved at rette spørgsmål til folk angående ord der ikke er fundet i skriftlige kilder eller der mangler nærmere oplysninger om. Jeg vil dog først give et kort overblik over den virksomhed der er foregået på Ordbogen i de forløbne årtier.

Planer om en historisk islandsk ordbog blev først fremsat i begyndelsen af dette århundrede, og da ville man stile mod en ordbog som dækkede islandsk sprog fra de ældste kilder og op til sidste århundredskifte. Man startede arbejdet, men på grund af svigtende bevillinger måtte man snart give op. Idéen blev dog holdt i live, og i begyndelsen af firtiårene gik man på ny i gang med arbejdet med en historisk ordbog, som ifølge nye planer skulle omfatte perioden fra 1540 til nutiden. Sproghistorisk set er den nye tidsgrænse bagud tilfældig, men 1540 er året for udgivelsen af den første bevarede trykte bog på islandsk, Det ny testamente, og en forklaring på at man nu satte denne grænse var den at man da i København var begyndt at forberede et andet historisk ordbogsværk, som skulle omfatte norrøn prosa, og heri indgik islandsk op til 1540.

I de forløbne år har indsamlingsarbejdet bestået i excerpering af skrifter fra denne periode, især trykte bøger, og man kan sige at man allerede har excerperet de vigtigste trykte kilder op til slutningen af forrige århundrede foruden et betydeligt materiale fra det tyvende århundrede.

Imidlertid forholder det sig sådan, at de trykte islandske bøger fra det 16., 17. og op til det 18. århundrede først og fremmest indeholder kirkelig og anden opbyggelig litteratur, og derfor har det været nødvendigt at foretage en betydelig excerpering på grundlag af et bredere tekstudvalg, det vil sige fra håndskrifter, for at udfylde lakuner. Blandt andet har man søgt at inkorporere alle håndskrevne ordbøger og ordsamlinger. Samlingen fra trykte kilder og håndskrifter består nu af over 2 millioner ordbogssedler, og i de senere år har man arbejdet med at indtaste dette materiale, således at det bliver maskinelt tilgængeligt.

Men en historisk ordbog må give et så fyldigt og detaljeret billede som muligt af sproget i den periode den omfatter, og skriftsproget alene dækker aldrig det levende sprog til fulde. Til trods for omfattende bogproduktion inden for mange forskellige emner i løbet af de sidste to århundreder, dækker disse kilder aldrig hele det ordforråd som er eller har været forbundet med forskellige arbejdsmetoder og kulturelle foreteelser. Mange slags udtryksmåder bliver således sjældent eller aldrig skriftfæstet, i hvert fald i trykte bøger, og et stort antal ord og ordforbindelser, særlige betydninger og talemåder, som hører hjemme i en udførlig

¹ Senere omtalt som Ordbogen.

historisk ordbog, er således i fare for at gå tabt. Derfor er det nødvendigt for leksikografer også at søge materiale i det talte sprog, hvis de skal være i stand til at foretage en historisk beskrivelse af ordforrådet, sprogets udvikling og betydningsændringer.

Det er en lang islandsk tradition for at interessere sig for talesproget og optegne dialektale ejendommeligheder. I begyndelsen af det 18. århundrede indsamlede håndskriftsamleren og forskeren Árni Magnússon fra forskellige landsdele ord og talemåder, som var ham selv fremmede og som han mente var karakteristiske for de pågældende landsdele. Hans amanuensis, Jón Ólafsson fra Grunnavík, som gennem et langt liv arbejdede med et stort anlagt ordbogsværk, optegnede meget fra sin samtids talesprog og bestræbte sig på at oplyse om kilderne til de optegnede ord og ordforbindelser.

Den danske sprogforsker Rasmus Kristian Rask foretog en rejse i det østlige Island tidligt i det 19. århundrede og optegnede på sin rejse ord som han anså for kendetegnende for den østlandske dialekt.

Den islandske filolog Björn M. Ólsen, som senere blev professor og den første rektor ved Islands universitet, viste stor interesse for talesproget og foretog optegningsrejser i landet i årene 1884-93, det meste af tiden med støtte fra Carlsbergfondet.

Man kan sige at det første forsøg på en organiseret indsamling fra talesproget begyndte i 1917 da forfatteren Þórbergur Þórðarson fik en bevilling fra Altinget til indsamlingsarbejde. Han fik årlige bevillinger indtil 1924, da de blev sløjfet og dette arbejde ophørte. Þórbergur lagde stor vægt på at få kontakt med meddelere så mange steder som muligt over hele landet og opbygge et samarbejde mellem frivillige. Hans formål var en systematisk indsamling i hver syssel af ordforråd der var knyttet til bestemte arbejdsområder og -metoder fremfor tilfældige optegnelser af enkelte ord. I en periode forsøgte han også at udvide indsamlingsarbejdet gennem en fast avisspalte, og det lader til at en del folk har reageret herpå. Da bevillingerne til ham ophørte, opgav han at have omkring 300 informanter.

Alle de samlinger som jeg her har omtalt er nu helt eller delvis i Ordbogens varetægt. Dog ser det ud til at noget af Þórbergurs materiale er gået tabt. På Ordbogen opbevares endvidere en del mindre samlinger som jeg ikke har nævnt. Dette materiale er kun delvis blevet behandlet endnu, men det er tilgængeligt for alle som vil undersøge ordforrådets historie eller dialektale udtryk i enkelte landsdele. Samtidigt er disse kilder et uvurderligt bidrag til det indsamlingsarbejde som foregår på Ordbogen. Uden dem ville en del udtryk som kendes fra skriftsproget være svære at forklare, og en del oplysninger som disse samlinger har bevaret ville ellers være gået tabt.

Ordbogens stab har uden tvivl fra starten gjort sig klart hvor vigtigt det var at indsamle materiale fra talesproget, men det første årti har man dog ikke taget noget initiativ på dette felt, nok især som følge af hvor fåtallige man var og hvor meget andet arbejde der skulle varetages.

Midt i halvtredserne blev Ordbogens redaktører opfordret til at tage sig af regelmæssige radioudsendelser om islandsk sprog, indslag som radioen flere år forud havde haft med forskellige løse medarbejdere. Der var her tale om oplysende programmer med vejledning med hensyn til sprogbrug i skrift og tale. Under ordbogsfolkernes redaktion udviklede disse programmer sig efterhånden til at blive en blandning af oplysning og indsamling. Redaktørerne havde da siddet med excerperingsarbejde i flere år og kunne formidle mange interessante oplysninger til lytterne, blandt andet om ord og udtryk som tilsyneladende var begrænset til bestemte landsdele eller mindre områder. Samtidig kunne de drage nytte af lytternes reaktioner ved deres indsamlingsarbejde, idet lytterne begyndte at formidle oplysninger til Ordbogen. Disse udsendelser blev meget aflyttet, og Ordbogen opnåede hurtigt kontakt med mange gode informanter, og nogle af disse har indsendt

oplysninger i årtier. Enkelte af de første informanter havde i sin tid bidraget til Þórbergur Þórðarsons indsamlingsarbejde.

Ordbogsfolkene tog ikke bare imod svar på deres forespørgsler. De meddelte lytterne oplysninger som de modtog, i det omfang svarene gav anledning dertil, og det har man holdt fast ved siden. Og lytterne svarer ikke bare spørgsmål. De stiller ofte selv spørgsmål om ord og udtryk, om oprindelse, brug og betydning, og i det omfang tiden tillader det benyttes radioudsendelserne også til at give svar på sådanne spørgsmål på grundlag af de oplysninger man allerede sidder inde med. I andre tilfælde må spørgsmålet sendes videre til andre lyttere i håb om reaktioner fra dem. Selv om Ordbogens hovedformål med udsendelserne naturligvis er at indsamle materiale, er det på denne måde lykkedes at opholde en tosidet kommunikation med folk fra forskellige samfundslag rundt omkring i landet. Det er nu tale om et nyt indslag hver uge i vintermånederne på program 1, og hver udsendelse gentages et par dage senere. Længden har været noget varierende, som regel tyve minutter, men i nogle perioder ti eller femten minutter. I den første tid modtog Ordbogen næsten altid lytternes svar i skriftlig form, men efterhånden som telefonsystemet blev udbygget og det blev nemmere og billigere at telefonere fra landet, blev det mere og mere almindeligt at lytterne i fortsættelse af en udsendelse ringede den pågældende ordbogsredaktør op - enten på Ordbogen eller privat. Selv om telefonsamtalerne unægtelig tager tid - bl.a fordi nogle informanter også trænger til en personlig sludder - så er telefonsamtalerne i visse henseender mere givende end brevene, idet de giver lejlighed til at spørge nærmere om de behandlede ords betydning og samtidig eventuelt om andre ord inden for det samme område. Man kan også benytte lejligheden til at spørge om ord som man har modtaget oplysninger om fra andre personer i nabolaget.

Foruden svar på direkte forespørgsler har flere informanter sendt Ordbogen kortere eller længere lister over sjældne ord som de har hørt og noteret hos sig, måske gennem en længere periode, også lister over ord som de har stødt på under læsning og som har været dem fremmede. Dagbøger og andre skrevne kilder har vi også modtaget til excerpering. Alt dette materiale bliver gennemgået på Ordbogen, og vi får på denne måde tit oplysninger om ord som i forvejen ikke eller kun i ringe grad er belagt i vores seddelsamlinger. Disse oplysninger kan i visse tilfælde give anledning til omtale i radioudsendelserne, og ofte har det vist sig at ord eller udtryk, som man tidligere havde troet var meget isolerede, faktisk hørte til det levende sprog i et større område.

De oplysninger som Ordbogen modtager fra lytterne bliver omhyggeligt registreret på sedler. Foruden selve opslagsordet anføres informantens definition af ordets betydning så præcis som muligt. På sedlen noteres informantens navn og bopæl og hans eller hendes kilde. Til slut oplyses om informationen er givet per brev eller i en samtale. Alle indsendte breve arkiveres, og de udgør efterhånden en stor samling.

Sedler som indeholder oplysninger fra det talte sprog holdes for sig på Ordbogen. Det vil sige at de ikke ordnes ind imellem sedler der bygger på excerpering af skriftlige kilder, idet disse to samlinger er væsensforskellige. Eksemplerne fra de skriftlige kilder viser ordenes brug på en bestemt tid i en bestemt kontekst, medens eksemplerne fra det talte sprog snarere ledsages af informantens oplysninger om betydning og udbredelse. I Ordbogens talesprogs-samling er der nu over 190 tusinde sedler, men man har ikke optalt hvor mange opslagsord de dækker.

I løbet af af de tre-fire årtier som Ordbogens redaktører har stået for disse sprogindslag har Ordbogen, som før nævnt, fået kontakt med et stort antal informanter i alle aldersgrupper. For fem år siden lavede man en statistik over Ordbogens informanter før og nu, som indeholdt alle de oplysninger om vedkommende, som vi var i besiddelse af. Antallet viste sig til at være næsten 2400, heraf knap 1500 mandlige, og den geografiske spredning var meget god. Nogle

af disse informanter har regelmæssigt eller med mellemrum formidlet Ordbogen oplysninger gennem det meste af denne periode, andre har optrådt mere sporadisk og en del er naturligvis i tidens løb afgået ved døden. Hvert år dukker der imidlertid nye informanter op, således at det samlede antal er vokset.

Måske har det spørgsmål meldt sig om oplysninger indhentet på denne måde er pålidelige. Det kan man i de fleste tilfælde svare ja til. Den nære kontakt, som der normalt er mellem informanterne og Ordbogen, gør at de ordbogsredaktører som tager sig af udsendelserne og modtager svarene lærer de enkelte informanter personligt at kende og er derved i stand til at evaluere de oplysninger de afgiver. Ved en gennemgang af talesprogs-samlingen for nogle år siden viste det sig, som det var at forvente, at den indeholdt en del hapax legomena som krævede nærmere undersøgelse. Man spurgte i radioen om hovedparten af disse ord, men kun i få tilfælde modtog vi en bekræftelse af deres eksistens. Man kan således regne med at nogle af disse ord er opstået ved at informanten har hørt forkert eller misforstået. Men dette er et problem som ikke er specielt for disse oplysninger, idet tilsvarende problemer opstår når skriftlige kilder excerperes, og sådanne isolerede former, som ikke får nogen støtte, bliver lagt til side.

Som det er fremgået af det der allerede er sagt, består udsendelserne for det meste af spørgsmål og svar angående enkelte ord og ordforbindelser. Spørgsmålene giver lytterne imidlertid anledning til også at nævne andre ord inden for det samme område, eksempelvis husdyrfarver, høhøst og forskellige slags redskaber, således at betydelige oplysninger foreligger nu angående enkelte fænomener. Det er lykkedes at indsamle et betydeligt ordforråd der er forbundet med dele af dagliglivet som der ikke er skrevet meget om. Dette gælder for eksempel vejrforhold, forskellig slags håndarbejde som dels blev udført af mænd og dels af kvinder, tøj, madlavning og det daglige arbejde i det hele taget både til sø og til lands. Det drejer sig her naturligvis ikke mindst om ordforråd der er forbundet med aflagte arbejds-metoder, og radioudsendelserne har bidraget væsentlig til at en betydelig del af dette ordforråd ikke er gået i glemmebogen.

Det er dog ikke gennem radioen foretaget en systematisk indsamling af ordforråd der er forbundet med bestemte arbejdsområder eller -metoder, og det materiale der er blevet indsamlet er ikke blevet klassificeret emnemæssigt. De enkelte redaktører har ganske vist ofte i en periode valgt først og fremmest at behandle specielle områder og har høstet meget materiale, men lytternes reaktioner har været meget forskellige af omfang. Ændrede arbejdsmetoder medfører at ordforråd, der har været forbundet med det gamle, hurtigt bliver fjernet og kun huskes af få, og i de tilfælde, hvor det drejer sig om arbejde der kun er blevet udført af et fåtal mennesker, er lytternes reaktioner ofte minimale. Derfor er det vigtigt at sammenflette det almene og det mere specifikke i udsendelserne. Så snart man kommer ind på de mere almindelige områder, får vi som regel mange svar og der dukker gerne nye hjemmelmænd og -kvinder op, som tidligere havde ment at de ikke havde så meget at formidle, men som kan vise sig at være meget vigtige informanter inden for forskelligartede emner.

Jeg har nu givet en kort oversigt over tidligere indsamling fra det talte sprog på Island og beskrevet den metode som Islands leksikografiske institut har benyttet sig af for at forøge sine samlinger. Udsendelserne har haft en trofast lytterskare, og aflytningen og interessen forekommer ikke at være blevet væsentlig formindsket til trods for at Statsradiofonis program 1, som i starten var landets eneste ærtermedie, efterhånden har fået konkurrence af flere radioprogrammer og to fjernsynskanaler. Men hvilket udbytte har Ordbogen selv haft af sine udsendelser i årenes løb?

Der har været en betydelig forbindelse mellem excerpering fra skriftlige kilder og indsamling fra det talte sprog. Ved excerpering fra bøger dukker der ord og ordforbindelser op, hvis nøjagtige betydning ikke fremgår af konteksten og som man ikke i forvejen har belæg på. Man kan slå forgæves op i eksisterende ordbøger, og da er det oplagt at søge hjælp hos Ordbogens informanter. I mange tilfælde er det at den vej lykkedes at indhente gode beskrivelser af vedkommende udtryks betydning og anvendelse.

Talesprogssamlingen er i høj grad blevet brugt ved indsamling af materiale til forskellige undersøgelser inden for etymologi, leksikografi, dialektgeografi og morfologi. Det har vist sig at samlingen rummer betydelige oplysninger om udtryk som ikke kendes fra trykte bøger. Den indeholder mange eksempler på talemåder og ordsprog som ikke findes i de bøger der er blevet skrevet om disse emner. Der kan man også finde forskellige bøjningsformer og udtaleformer som i visse tilfælde er lokalt begrænsede og kan bidrage til at kaste lys over den sproglige udvikling i bestemte dialekter.

I ældre ordbøger findes der tit oplysninger om at bestemte ord og ordforbindelser er lokale, men ofte har forespørgsler til lytterne afsløret at de er kendt over et langt større område, i visse tilfælde over hele landet. Forklaringen er at tidligere ordbogsforfattere har holdt sig til de begrænsede oplysninger de havde, og de kunne stamme fra én bestemt egn. De havde ingen mulighed for at undersøge den faktiske udbredelse på den måde som vi nu kan.

Der findes eksempler på at udtryk i talesprogssamlingen har kunnet bidrage til en sikrere forståelse af tvivlsomme steder i det gamle sprog, og det viser sig også nogle gange at ord, som man kun havde belæg på i middelaldersproget, stadig hører til det levende ordforråd visse steder i landet.

Af det foregående skulle det være klart at indsamling af materiale fra det talte sprog må gå hånd i hånd med anden indsamling til en historisk ordbog. En historisk ordbogs seddelsamlinger tjener ikke bare det formål at være ordbogsmateriale, idet de også undersøger en uundværlig kilde ved de fleste undersøgelser af sproget og dets udvikling. Det institut, som har til formål at udarbejde en historisk ordbog, er således samtidig et alsidigt leksikografisk institut.

Det er nødvendigt at gøre talesprogssamlingen maskinelt tilgængeligt i en database som ville gøre den lettere at anvende til forskelligartede formål. Man burde således for eksempel anføre nøjagtigt den geografiske placering, således at man kunne kalde frem ord fra bestemte landsdele. Man burde endvidere markere talemåder, ordsprog, bøjningsformer og udtaleejendommeligheder. Det ville også være ønskeligt at klassificere materialet, således at man kunne kalde frem ordforråd inden for bestemte områder såsom folketro, folkekultur, arbejdsmetoder og værktøj.

Det står klart at radioprogrammerne alene ikke er tilstrækkelige til at opsamle alt det ordforråd som efterhånden går tabt. Det ville være nødvendigt at indsamle systematisk gennem udarbejdelse og udsendelse af ordlister og ved besøg hos informanterne, men en sådan indsamling kræver grundig forberedelse, og den vil være tidskrævende og bekostelig. I den forbindelse skal det dog nævnes, at Nationalmuseets afdeling for folkekultur i de sidste årtier har gennem spørgelister indsamlet stort materiale på forskellige områder, og det materiale gøres nu efterhånden maskinelt tilgængeligt og dermed lettere anvendeligt for Ordbogen til excerpering; men denne indsamling er naturligvis ikke primært foretaget med et leksikografisk sigte. Vores radioprogrammer har til trods for deres begrænsninger gjort stor nytte, men denne metode er muligvis bedst egnet i et lille og forholdsvis homogent sprogsamfund. Metoden er også blevet anvendt på Færøerne, hvor den også har vundet popularitet. Og den kunne måske også tilskynde andre ordbogsredaktører til et øget samarbejde med almindelige sprogbrugere.